

свідченням злочину доби сталінізму .

За останні роки значний розвиток отримала така форма вивчення минулого як історична персоналістика. Вона відтворює політичні біографії відомих державних, партійних, наукових і військових діячів, членів уряду, керівників окремих регіонів, і тих, хто були репресовані. Серед авторів науково-біографічних робіт, що досліджують, в тому числі, окремі аспекти ставлення різних суспільних верств до політики Радянської влади, слід виділити дослідження, які базуються на архівних джерелах - Є.Г.Адельгейма, П.П.Бачинського, І.Г.Біласа, В.М.Волковинського, С.С.Діброви, А.Селецького.

Отже, сучасний етап дослідження соціальних змін і політичних процесів в Україні 1920-1930 рр. характеризується, по-перше, суттєвим переосмисленням усіх складових соціально-політичної історії: робітників і селян, інтелігенції, національних меншин. Чітко виділяються нові підходи до визначення ролі КП(б)У в тоталітарній системі, значення рад, масових громадських організацій, каральних органів як опори антидемократичного режиму. Сучасна історіографія даної проблеми ґрунтується на джерельній базі, яка постійно поновлюється у зв'язку з виходом нових збірників документів і матеріалів, де містяться раніше заборонені для оприлюднення архівні документи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Коломийцев В.Ф. Методология истории. - М., 2001. - С.45; 2. Актуальні проблеми історико - партійної науки: перебудова і пошуки // Український історичний журнал. - 1988. - С.51; 3. Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України (ЦДАВО України). - Ф.3805, Ф.4659, Ф.539, Ф.829 та ін.; 4. Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО України) - Ф.1.- Оп.20; 5. Всеукраїнський з'їзд незаможних селян - Стенографічний відчит: Бюлетень. - Х., 1922; Стенографический отчет Харьковской окружной конференции (31 октября - 10 ноября 1925г.) - Х., 1925; Стенографический отчет расширенного Пленума Киевского губкома КП(б)У 20-30 июня 1924г. - К., 1924 та ін.; 6. Васильев В. Коллективизация і селянський опір на Україні (1929-1930). - Вінниця, 1997; Грищенко А.П. Політичні сили в боротьбі за владу в Україні. 20-й рік. - К., 1997; Мороз О. Українське селянство 1 половини ХХ ст. Трагедія і героїзм. - Львів, 1997; 7. Безотосний М.Т. Сталінізм і опозиція в Україні в 20-30 - ті рр.// Політологічний вісник. - 1993. - 4-2,3; Новохатько І. Українська культура в контексті радянської національної політики 20-х 30-х рр.// Пам'ятки України. - 1998. - №1; Кульчицький С.В., Шаталіна С.В. Роль радянського апарату в примусовій колективізації українського селянства (1928-33) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. В.3. - К., 1994; 8. Колективізація і голод на Україні 1929-1933. Збірник документів і матеріалів. К., 1992; Калинник О. Що несе з собою комунізм : Документи. - М., 1953; 9. Іжевський В. Коротка історія комітетів незаможних селян на Україні. - Х., 1924; Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос. - Х., 1920; 10. Комуніст. - 1956. - № 10. - С. 14-26; 11. Там же. - с. 17; 12. Там само. - С. 18; 13. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій та пленумів ЦК. - Т.7. - М., 1971. - С.206; 14. Бердяев Н.А. Смысл истории. - М., 1990. - С.4; 15. Барг М.А. Категория «цивилизация» как метод сравнительно-исторического исследования // История СССР. - 1991. - №5. - С.70-86; Маслов Н.Н. Политическая история СССР: предмет, содержание, задачи. - М., 1991; Афанасьев Ю.Н. Феномен советской историографии // Отечественная история. - 1996. - №5. - С. 146-168; 16. Кульчицький С.В. Ціна "великого перелому". - К., 1991; Ступак Л. Репресії 20-30-40-х - початку 50-х років на Україні. - К., 1992; Шаповал Ю. Україна 20-50-х років. Сторінки ненаписаної історії. - К., 1994; Васильев В. Колективізація і селянський опір на Україні. - Вінниця, 1997; 17. Коэн С. Большевизм и сталинизм // Вопросы философии. - 1989. - №7; Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993; Рассел Б. Практика и теория большевизма. - М., 1991 та ін.; 18. Плющ В. Боротьба за Українську державу під советською владою. - Лондон, 1973; Прокоп М. Україна і українська політика Москви. - Б.М., Сучасність, 1981; Стадник П. Правда про советську владу в Україні. - Нью-Йорк, 1972; Багрянний І. Чому я не хочу вертати на "рідну" Україну. - Лондон, 1946; Соловей Д. Голгота України: 4.1. Московсько-більшовицький окупаційний терор в УРСР між 1-ю і 2-ю світовою війною. - Вініпег, 1953; Смаль-Стоцький Г. Правдиве значення советського терміну "Україна". - Нью-Йорк, 1968.

А.М. Тростогон

БІЛЬШОВИЦЬКИЙ "ЕКСПЕРИМЕНТ" В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 20-ТІ-ПІОД. 30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЯ. ПРОБЛЕМИ

Українська історія 20-30-х рр. ХХ ст. у всіх її різноманітних аспектах продовжує

цікавити і хвилювати не тільки фахівців, але й пересічних громадян. Актуальними залишаються питання соціально-політичної історії селянства, аграрного курсу більшовицько-радянської влади в українському селі. Сучасні дослідники прагнуть зрозуміти минуле, переосмислити його, пояснити мовою сьогодення і, нарешті, визначити вплив цього минулого на сучасний розвиток держави.

В наукових доробках на основі застосування принципів світоглядного плюралізму, об'єктивності, історизму розглядаються проблеми взаємовідносин українського селянства і влади в 20-30-х рр. ХХ ст., більшовицької політики в аграрному питанні. Залучення нових документів дає можливість по-іншому подивитись на становище селянства України в перші десятиліття радянського режиму, його боротьбу проти "реформування" села владою, непівський період і колективізацію.

В 20-ті рр. ХХ ст. в Україні утвердилася радянська форма державності. Зовнішня самостійність інститутів радянських республік була позірною, монополію на владу і безмежний контроль за ресурсами отримала РКП(б). Незважаючи на те, що після жовтневого перевороту більшовики не являли більшості у складі рад великих промислових центрів України, пропагандистська кампанія їм вдалася. Українське селянство повірило, що нова влада виконає його вимоги щодо справедливого перерозподілу землі. Проте подальша політика радянської влади (ігнорування національного питання, ненависне ставлення до українських партій, політичний розкол села шляхом створення комбідів і КНС, введення продрозкладки) викликала незадоволення різних верств селянства, зазначає Ганжа О.І.¹ Авторка наголошує на тому, що українське селянство було більш заможне, ніж російське, і політика більшовиків боляче вдарила по ньому, отже, природною була збройна боротьба, що значною мірою зумовила падіння радянської влади в Україні в 1919 р. Після закінчення громадянської війни на боротьбу з повстанським рухом було кинуте армію, 9/10 якої становили селяни, що призводило до різкого погіршення морального духу червоноармійців, дезертирства. Таким чином, війна не тільки не закінчилась, але й набула нових форм і нового змісту.² Офіційна влада охрестила селянський опір бандитизмом і саботажем продовольчої політики держави.

Українські більшовики через комнезами прагнули виправити ситуацію на селі, але вони були менш популярними, ніж існуючі здавна земгромади. Існування обох форм селянських об'єднань створило, на думку Капустян Г.Т., двовладдя в українському селі.³

Так само вважає Ганжа О.І., яка зазначає, що "...комнезами стали активними провідниками лінії партії*" і відповідно прагнули перемогти невдоволення селянства за допомогою розшарування його мешканців, посилення протистояння між різними соціальними верствами. Стосовно ж руху опору селян владі, наголошує авторка, з впровадженням непу і оголошенням амністії в березні 1921 р. відбулися зміни в соціальній суті селянського руху, котрий "все більше ставав професійною діяльністю декласованих елементів міста і села... Ця боротьба перетворюється на безглузде взаємовинищення: заможні вирізати бідноту, а незаможники - багатіів". Що ж стосується земгромад, то держава хотіла забезпечити в них панівне становище бідноти. Поступово, наголошує дослідниця, земгромади були поставлені під контроль сільрад і парторганів і в районах суцільної колективізації в лютому 1930 р. були ліквідовані.⁴

В результаті загострення соціальної напруги на селі і в місті радянські керівники на чолі з Леніним започаткувати нову економічну політику, виходячи з необхідності втримати владу в своїх руках. Як зауважує Корновенко С.В., розпочавши реорганізацію соціально-економічної сфери республіки на засадах непу, радянська влада використала оподаткування як інструмент маніпуляції селянством, його розколу на ворогуючі соціальні групи. В порівнянні з продрозкладкою нововведений податок був прогресивним кроком вперед, проте невизначеність принципів нарахування податку і методів його вилучення, зависокі норми сплати звели нанівець його позитивний бік.⁵

Введення нової економічної політики як тимчасового відступу більшовиків і виходу з глибокої економічної і політичної кризи розглядаються й іншими українськими істориками.

які далекі від ідеалізації непу. Зокрема, Кульчицький С.В. зазначає, що влада не полишала думки здійснювати колективізацію, хоча, можливо, й іншими шляхами. Автор наголошує на різниці між кооперативами і колгоспами, котрі створювались паралельно, але перші мали набагато більший успіх у селянства, ніж другі, оскільки не базувалися на відчуженні засобів виробництва, а різнилися за стадіями виробничого процесу і були тісно пов'язані з товарно-грошовими відносинами. Проте, ефективність колективного господарювання не витримала перевірки життям, особливо на теренах України, тому владі довелося тимчасово змиритись із створенням різних форм кооперативів, хоча вони і вважались елементом капіталістичної економіки.⁶

Аналізуючи прорахунки непу, його негативні сторони, Каспрук І.І, вважає, що багато змістовних моментів непу не втратили своєї актуальності, а проведені у 20-х рр. реформи позитивно вплинули на становище українського селянства.⁷

Ряд російських істориків стосовно результатів непу в умовах російського села дотримуються протилежної точки зору. Нетрадиційними стали висновки Файна Л.Є., який зауважує, що при комплексному аналізі непівського "експерименту" кидаються у вічі ідеологічні і теоретичні постулати і задуми його організаторів, реальна практика їх реалізації, результати і наслідки його здійснення.⁸ Марксистська кооперативна доктрина деградувала. Ухопившись за сталінський вислів "кооперативний план Леніна", автори почали під цією назвою зводити все, що містилося в працях Леніна, в партійних і державних документах з питань кооперації. Так, поступово, наголошує дослідник, на довгі десятиліття в обіг увійшов термін "ленінський кооперативний план". В органи управління кооперацією і в правління низових кооперативів почали насаджувати "партійні сили", досвідчених спеціалістів-кооператорів масово виганяли. З часом було розпущено найбільш впливові кооперативні союзи, серед яких головне місце належало Коопцентру, Сільсоюзу і Центральній кооперативній раді. Таким чином, наголошує Файн Л.Є., допустивши відносну організаційну самостійність кооперації, влада прагнула змусити її служити тоталітарно-бюрократичній системі і зробити її складовою частиною цієї системи.⁹ Автор дійшов висновку, що непівський "експеримент" над російською кооперацією став "частиною грандіозного за масштабами, дволикого і фарисейського за своєю суттю, соціального експерименту, що увійшов в історію під назвою непу".¹⁰ Населення перестало бачити сенс в кооперативній роботі, практичну вигоду для себе, вбачаючи в ній тепер ще одну інстанцію для витискування поборів.

Більшість українських дослідників не дають такої відверто різкої оцінки непу. Зокрема, Калініченко В.В. у своїй монографії вказує на позитивний вплив непу щодо економіки українського села, стану землеробства і тваринництва, бюджету селянина, діяльності кооперативів і земгромад. Автор зазначає, що поки кооперативні об'єднання в роки непу будувались на матеріальній зацікавленості селян, на добровільних засадах, вони були ефективним засобом підвищення сільськогосподарського виробництва. Коли ж наприкінці 1927 р. сталінське керівництво відверто відмовилось від непу, відбувся перехід до командно-адміністративних методів керівництва економікою, наслідком чого стала насильницька колективізація селянського господарства і злам непу.¹¹

Більшовицький уряд, розбудовуючи ринкову економіку на початку непу, зробив потім все, щоб її знищити, зауважують автори книги "Сталінізм на Україні: 20-30-ті рр."¹² Кооперативна концепція Леніна була деформована Сталіним в самій своїй основі. Аналіз подальшої діяльності влади в селянському питанні наштовхнув науковців на думку, що наступники Леніна почали розглядати його (тобто селянське питання - авт.) під досить специфічним кутом зору, стратегія і тактика влади щодо перетворень на селі змінилась. Коопероване селянське господарство розглядалося вже не як індивідуальне за своїм характером, а переважно і тільки колективне. Тобто кооперація була лише сполучною ланкою, формою зв'язку між двома протилежними соціально-економічними укладами.¹³

Автори наголошують на тому, що вже з 1926 р. з'являються перші партійно-урядові рішення щодо розгортання колективізації. Неп згортався по всіх напрямках, а коли у 1927/28

господарському році селяни не погодились везти хліб на ринок через різницю в цінах на промислову і сільськогосподарську продукцію, в країні почалась хлібозаготівельна криза. Тим часом сталінське керівництво продовжувало говорити про неп, який ніби-то вступив у новий етап. Насправді ж, вважають дослідники, влада повернулася до політики "воєнного комунізму" в мирних умовах.¹⁴ Чим це закінчилось для українського селянства, історія вже відповіла.

Досить цікавим, на наш погляд, є підхід дослідників до об'єктивного висвітлення аграрної політики більшовиків за часів керівництва державою спочатку Леніним, потім Сталіним; вчені провели чітку грань між ленінським і сталінським баченням майбутньої долі селянства і разом з тим показали, що їх об'єднує. Враховуючи тодішні конкретно-історичні умови, автори зробили детальний аналіз поглядів і діяльності керівників держави, без чого неможливо реконструювати цілісну картину подій того буремного десятиліття (двадцятих років ХХ ст.)

Торкається позиції влади щодо сільського господарства в 20-ті-серед. 30-х рр. ХХ ст. у своїй дисертації і Новохатько Л.М., який наголосив на особливостях реконструктивного періоду в Україні, котрі, на його думку, полягали у трансформації, підпорядкуванні республіканської промисловості загальносоюзній, втраті Україною ознак господарського цілого, одночасному запровадженню реформи управління промисловістю та адміністративно-територіального поділу в республіці, що призвело до значних матеріальних втрат. Розпочата в Україні колективізація сільського господарства, зазначає дослідник, призвела до реорганізації форм власності, масового створення колгоспів, утвердження соціалістичного ладу в аграрному секторі економіки, ліквідації "капіталістичних елементів" в українському селі. В цілому було зруйновано весь традиційний самотній уклад життя селян.¹⁵

Розглядаючи історичну долю української Селянської кооперації, Марочко В.І. зауважує, що в кінці 20-х рр. ХХ ст. вона була докорінно реорганізована; влада переслідувала чітку мету: створення та зміцнення колгоспної системи, покріпачення дрібних товаровиробників шляхом насильного залучення їх до колгоспів.¹⁶

З цими твердженнями погоджується ряд інших дослідників, зокрема, вже вищезгаданий Калініченко В.В. Підсумовуючи свої міркування, він наголошує, що українська кооперація не могла існувати поза госпрозрахунком і широкою демократією. В той же час одержавлення і бюрократизація перетворили її на придаток до державного сектора економіки. Сталін висунув помилкову тезу, згідно з якою прості форми кооперації вичерпали себе і їм на зміну прийшла вища форма - колгосп.¹⁷ В українській політиці влади кінця 20-х рр., на думку Р.Конвекста, чітко простежуються дві тенденції: з одного боку, боротьба проти селянства взагалі, а з іншого - проти національної самосвідомості місцевого населення. Окреслюючи справжню мету колективізації, дослідник наголошує на прагненні компартії повністю ліквідувати приватне землеволодіння і сконцентрувати решту селянства в контрольованих більшовиками колективних господарствах.¹⁸

На основі численних документів Слотюк П.М. у своєму дисертаційному дослідженні відтворює картину активного повернення до політики продрозкладки шляхом широкого застосування "надзвичайних заходів". Джерела дали змогу автору проаналізувати трагічні події, пов'язані з опором селянства органам державної влади. Простеживши еволюцію хлібозаготівельної політики в політику колективізації, дослідник резюмує, що в умовах колгоспного ладу була підірвана органічна основа селянської економіки, а українське селянство було насильницьки закріпачено.¹⁹

Хорошун Б.І., працюючи над проблемою продовольчої політики в 20-30-х рр. ХХ ст., доводить, що визначальною обставиною, яка призвела до загострення зернової проблеми було, насамперед, несприятливе співвідношення заготівельних цін на хліб порівняно з цінами на інші продукти сільського господарства. Через бойкотування селянами здачі хліба влада почала вилучати його примусовими методами, це призвело, як відомо, до посилення опору на селі, саботажу хлібозаготівель тощо.²⁰

Аналіз вищезазначених монографій, дисертаційних досліджень, колективних праць засвідчує прагнення як досвідчених, так і молодих науковців заради історичної правди об'єктивно висвітлити досить неоднозначні соціально-економічні і політичні процеси, що відбувалися в українському селі в період 20-30-х рр. ХХ ст. Незважаючи на близьке за змістом трактування багатьох подій, в працях сучасних авторів простежується концептуальне переосмислення історії 20-х років минулого століття, відхід від впливу масової історичної свідомості, принципово самостійний погляд на досліджувану проблему.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ганжа О.І. Українське село в період становлення тоталітарного режиму (1917-1927 рр.).- К., 2000.- С. 17; 2. Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР.- К., 1996.- С.5,6; 3. Капустян А.Т. Украинское крестьянство и власть в первые годы нэпа // Отечественная история.- 2001.- №5.- С. 172; 4. Ганжа О.І. Вказана праця.- С.8-9; 22,27; 5. Корновенко С.В. Податкова політика радянської влади в українському селі у відбудовний період (1921-1925 рр.).- Автореф. дис. канд. істор. наук.- Донецьк, 2000.- С.11; 6. Кульчицький С.В. Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.) // Ін-т історії України.- К., 2000.- С.85-88; 7. Каспрук І.І. НЕП на Україні у 1921-1923 рр. (історико-політичний аналіз).- Дис. канд. істор. наук.- Львів, 1993.- С.40; 8. Файл Л.Е. Нэповский «эксперимент» над российской кооперацией // Вопросы истории.- 2001.- Ж7.- С.36-37; 9. Там само.- С.40; 10. Там само; 11. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження.- К., 1997.- С.270-271; 12. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки.- К., 1991.- С.32; 13. Там само.- С.4-5; 14. Там само.- С.47-56; 15. Новохатько Л.М. Соціально-економічні і культурні процеси в Україні в контексті національної політики радянської держави (20-ті - сер. 30-х рр. ХХ ст.).- Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С. 29-30; 16. Марочко В.Ч. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) / НАН України. Ін-т історії України.- К., 1995.- С. 182-184; 17. Калініченко В.В. Вказана праця.- С. 271; 18. Конквест Роберт. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор.- К., 1993.- С.67; 19. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 рр. (історико-економічний аспект).- Автореф. дис. канд. істор. наук.- К., 1992.- С.18; 20. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках.- Автореф. дис. докт. істор. наук.- К., 1999.- С.24.

Л. І. Рожкова

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ 20-х - 30-х рр. ХХ ст.: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТ

Історія етнополітичних процесів в Україні привертає значний інтерес вчених-суспільствознавців. Наукове осмислення цієї проблематики потребує аналізу загальних тенденцій та основних здобутків істориків у дослідженні українізації як важливої частини етнополітики в Україні в 20-х - на початку 30-х роках ХХст.

Історіографічний доробок з даної теми можна умовно поділити на три групи: до першої можна віднести роботи радянських авторів, до другої - праці сучасних українських істориків і, нарешті, третя група - зарубіжні дослідження.

Радянська історіографія політики українізації пройшла в своєму розвитку декілька етапів, які суттєво відрізняються один від одного.

Зокрема, перший етап охоплює 20-ті - початок 30-х рр. і хронологічно збігається з об'єктом дослідження. Більшість праць зазначеного періоду належала партійним та державним діячам, безпосередньо причетним до реалізації національної політики. У публікаціях В.Затонського, М.Попова, А.Хвилі, М.Скрипника^{1,2,3,4} викладено офіційні підходи до розробки курсу на українізацію, висвітлено внутріпартійну боротьбу навколо питань стратегії і тактики будівництва міжнаціональних відносин. Роботи згаданих авторів носили, здебільшого, пропагандистський та популяризаторський характер, вони позначені заідеологізованістю, відсутністю глибокого аналізу протиріч політики українізації.

30-ті - перша половина 50-х рр. стали трагічними сторінками як в самій долі українського народу, так і в розвитку етнонаціональних досліджень. Історична наука була підпорядкована потребам тоталітарної держави. Історичні праці цього періоду написані виключно з позицій класовості та партійності і багато фактів, які мали місце в реальному